

Recensioner

KAJSA OHLANDER
Södertörns högskola, Södertälje

Ulla Johansson

Normalitet, kön och klass: Liv och lärande i svenska läroverk 1927–1960
Stockholm: Nykopia Tryck, 2000

1927 års skolreform har i utbildningshistorisk litteratur vanligen förbigåtts med ointresse eller också setts som ett halvt misslyckande. Den eftersträvade bottenskoleidén blev förfuskad och parallellskolesystemet befast. Ulla Johansson rättar nu till detta och drar ut denna läroverksreform ur sin relativa tystnad. Hon gör detta genom att berätta och analysera vad som hände efter reformen, under den period den var i kraft, fram till 1960-talets nya grundskola och gymnasium.

Hon pekar på reformens enorma betydelse för flickors tillträde till högre utbildning och skapandet av den första generationen av och föregångare till »den moderna kvinnan», det vill säga hon vars liv inte längre enbart skulle ägnas hem och barn utan som hade yrke och egen lön. Men också för att den i praktiken skapade större möjligheter till klassresor, både för pojkar och flickor. Läroverket förvandlades med denna reform från en skola som övervägande haft funktionen att befästa rådande klass- och könsskillnader till en skolform som blev indragen i förändrings- och moderniseringsprocesser.

Den statistik Ulla Johansson redovisar understryker också detta. Under de drygt 30 år som läroverket fanns till i 1927 års tappning ökade antalet gymnasieelever med 600 procent och andelen flickor steg till närmare hälften. Av de ungdomar som tog studenten på 1920-talet var c:a 0,5% från arbetarklassen. 1943 hade de ökat till 13%. Men läroverket fick också betydelse för ungdomarnas fortsatta sociala uppåtstigande. Särskilt gäller detta pojkarna. I ett av de undersökta läroverken fortsatte mer än hälften av pojkarna ur arbetarklassen vidare i akademiska yrken eller chefsbefattningar. Majoriteten av flickor ur arbetarklassen i ett undersökt läroverk fortsatte som yrkeskvinnor, 31% som akademiker. Merparten arbetade dock som lägre tjänstemän. Benägenheten att gå vidare till högre studier och karriärer var förstås mindre för både arbetarbarn och kvinnor än för pojkar från högre samhällsklasser, fast minst för kvinnorna.

När den gamla manliga lärdomsskolan nu öppnade sina portar för kvinnliga elever, skapades därför både nya skolformer och nya skolkulturer. Ibland

övergick de gamla i samläroverk, ibland byggdes särskilda, nya, flickläroverk. I de större städerna fortsatte en del gossläroverk i sin tidigare manliga form. Ulla Johanssons bok formar sig till en bred och infallsrik djupdykning innanför några läroverks väggar på 1930-, 40-, och 50-talen. Hon söker, via vardagslivets kulturella och kollektiva former, i handlingar, tal, analysera elevers och lärares delaktighet i att skapa kön och klass.

Hon har intervjuat 30 före detta läroverkselever från alla de tre skolformerna. I alla fanns symboler, ritualer, språkspel som gav varje skola sin speciella skolkultur, som skulle göra den unik och markera tillhörighet och utanförskap. Tio av de intervjuade gick i Norra Latins och Norra Reals gossläroverk i Stockholm där den mäktiga byggnaden, lagerkvistarna på skolmärket med mera markerade att skolan förde vidare en lärd tradition. En tredjedel av intervjupersonerna kommer från Stockholms läroverk för flickor på Södermalm respektive Norrmalm.

Dessa skolor fick på 1930- och 40-talen nya, funktionalistiska byggnader med feministiska symboler. Södra Flicks berömda rektor Beth Hennings hade varit aktiv i den kvinnliga rösträttsrörelsen i seklets början och hennes flickor kunde få höra henne recitera; »Tro inte talet om att du är svag. Du är det inte. Du är stark, stark alltmer du uppövar din förmåga att arbeta, hålla ut.» (s 184) Norra Flick hade en signaturmelodi med namnet »Jag vill bli en pil på din båge». En tredjedel av intervjupersonerna kommer från läroverket i Härnösand som hade namnen på tidigare berömda skolelever från 1700- och 1800-talen, som Wargentín, Celsius och Boström, inristade med guld i taket.

Kärnan i framställningen är således de före detta elevernas berättelser om skolans vardagsliv. Övrigt och i boken ymnigt förekommande empiri är hämtat ur kollegieprotokoll, läroverksstadgor och *Tidskrift för Sveriges Läroverk*. Dessutom har Ulla Johansson utfört vissa statistiska beräkningar över studieframgång för eleverna i berörda skolor.

Teorier och begrepp hon använder är hämtade från skilda håll. Här finns bland annat Michel Foucaults styrningsmentalitet, Pierre Bourdieus habitusbegrepp, Basil Bernsteins osynliga och synliga pedagogik, Joan Scotts post-strukturalistiska feminism, Robert W. Connells analyser av hegemonisk maskulinitet. Utan överdrift kan man säga att Ulla Johansson därmed arbetar med en komplex väv av teorier men där den röda tråden, när man till sist lagt ifrån sig boken, visar sig ligga mycket nära en mikropolitisk studie. Det är genom att minnas disciplinering i alla dess former – ordnandet och organiserande av kroppar, prestationer, diskussioner i tid och rum som också kön, klass och normalitet gestaltas. Det är här vi får inblickar i styrningens mentaliteter, i en historia skriven nerifrån och upp. Hon söker kombinera olika teoretiska perspektiv, exempelvis klass, materialism, feminism, post-strukturalism – och ur dessa skapa en slags teoretisk syntes.

En annan viktig tråd är att hon via sina informanters berättelser om vardagliga händelser och situationer i läroverket ger förståelse för hur eleverna själva (och lärare) upprätthöll och skapade makt, motstånd, kön. Men också hur det var i dessa vardagliga handlingar som elevernas kulturella kapital utformades, deras habitus och därmed de vidare möjligheterna för karriärer och positioner.

Därmed har hon också ambitionen att se de vardagliga handlingarna som led i en borgerlig klassformering.

Utvald och begåvad

Ett viktigt inslag i diskussionerna om läroverkets ställning som fördes i *Tidskrift för Sveriges Läroverk* och som även reflekteras i informanternas minnen handlade om begåvningsens betydelse. Begåvningen sågs som grunden för ett rättvist urval, oavsett klass och kön, vilket skapade möjligheter för eleverna att känna sig utvalda på grund av att man var rättvist bedömd som begåvad. 1927 års reform utmanade ju egentligen de föreställningar som sa att läroverkets urval var en rättvis ordning, och pekade bara genom sin existens på att det tidigare varit orättvist. Samtidigt med denna implicita kritik kom urvalssystemet än tydligare att bygga på rasbiologins och psykologins grunder.

Begreppet begåvning blev under hela perioden det viktigaste instrumentet, för arbetarklassens ungdomar och flickor att själva legitimera sin plats på läroverket och därmed att legitimera rådande ordning av inneslutning och uteslutning. Även om läroverkslärarnas debatter i *Tidskrift för Sveriges Läroverk* visade att de ofta var motståndare till att arbetarbarn och flickor fick inträde på läroverken, att de såg det som en olycka när »procenten av intellektuellt otillräkneliga blivit alltför stor» eller att det var skadligt för den kvinnliga naturen att ägna sig åt teoretiska studier, var dock frågan om begåvningsens primat avgörande för informanternas minnen av sig själva som läroverks elever. De såg sig själva som värdiga sin plats i läroverket och definierade sig själva i termer av duktiga eller begåvade elever.

Att kuggas, sitta kvar, misslyckas sågs som uttryck för att man inte hade där att göra, att man inte var tillräckligt begåvad, vilket Ulla Johansson också menar var lärarnas egna diskurser och sätt att formulera sitt etos. De före detta eleverna kunde också med fasa minnas situationer där de riskerat att avslöja att de inte var begåvade nog, att de inte var värdiga, att de fuskat. De såg fusk som något ovärdigt om det upptäcktes och kunde klaga över betyg som de menade var orättvisa. Därmed kunde de också acceptera sin plats i begåvningshierarkin, det vill säga uppfatta systemet som legitimt.

Men Ulla Johansson pekar också på att det skedde en förändring under de trettio åren. I början kunde begåvning tydligare användas som ett argument för att hålla massan av ungdomar utanför läroverket. Detta var kopplat till rashygieniska argument och oron för ett lärt proletariat. A-studenten och eliten var normen. Det var inte lärarens uppgift att stödja elever som inte klarade sig. De visade tvärtemot, med sina misslyckanden, att de inte hade i läroverket att göra.

Efter andra världskriget bleknade dessa idéer i viss mån bort och krav på lärarna att stödja eleverna, att individualisera undervisningen blev vanligare. Nu gällde det att utnyttja den begåvningsreserv som sågs som en nödvändig tillgång för nationens produktivitet och framtid och läroverkets uppgift blev att snarare hjälpa fram elever än sortera ut. Under tidens gång blev också tanken på läroverket som en institution för social omvandling, rättvisa och därmed begåvningsens primat allt tydligare. Nu kunde pojkarna i privatläro-

verket, ses av intervjupersonerna med viss nedlåtenhet. De hade inte förtjänat sin plats utan kunde ses som lata rikemanssöner som bara hade sin plats på grund av pappas pengar.

Disciplinering i offentlighet

Ulla Johansson menar att läroverkseleverna formades i enlighet med Max Webers kategorier till att bedöma sig själva utifrån individuella prestationer, lära sig en metodisk rationell livsföring, lära sig försaka omedelbara behov i avsikt att så småningom få uppelva en bättre eller hoppfull framtid. Men det är också tydligt att sättet att åstadkomma detta i hög grad handlade om en yttre kontroll där skolans offentlighet spelade stor roll. Att stå upp eller gå fram till svarta tavlan när man svarade på frågor i klassrummet, att få sina resultat offentligt utställda, vare sig det var på skolporten vid inträdesprövningen, vid den offentliga premieutdelningen, vid lärarens utdelning av provresultat, ibland åtföljt av högt utsagda och spydiga kommentarer, vid de offentliga tillrättavisningarna, anmärkningar, kvarsittningar, utkuggningar med mera innebar ständig offentlig bedömning och kontroll. Det innebar att eleverna var ständigt medvetna om hur de själva och kamraterna presterade och hur väl de lyckades respektive inte lyckades passa in. Lärare kunde också i klassens offentlighet meddela att han snabbt bestämde vilka han skulle satsa på »och lägga resten på hyllan».

Studentexamen var naturligtvis den största offentliga uppvisningen av hur eleven lyckats forma sina kunskaper och sitt uppförande enligt normen – och hur läraren lyckats med eleven.

Att bli läroverksflicka

De olika skolformer som redovisas erbjöd olika möjligheter för flickors subjektiviteter och habitus. Sammantaget, menar Ulla Johansson, präglades dock de erbjudanden som läroverket gav till läroverksflickan av den manliga, borgerliga läroverksnormen. Det handlade om samma intellektuella prestationskrav, samma sorts offentliga bedömningar och tillrättavisningar, samma sorts ironier och spydigheter, i stort sett samma organisering av kroppar och även detta att läraren symboliserade kunskap och bildning. Det var den viktiga punkt där själva den avgörande längtan efter bildning skapade underordning under en ljus och bättre framtid. Läroverket gav, enligt informanterna, tillgång till »en utsökt samling kunniga lärare». Även kvinnliga lärare vid flickläroverken bar på denna ämneskunskapens och bildningens auktoritet. De kunde vara skräckinjagande, men detta accepterades ofta i ljuset av att lärarna ansågs vara oerhört mycket mer kompetenta än eleverna.

Men debatterna bland läroverkslärarna visade också ofta stor misstänksamhet eller direkt fientlighet mot att flickor gavs tillträde till läroverket. Flickorna kunde beskrivas som felaktiga och i värsta fall bättre än pojkarna genom att de var alldeles för ambitiösa. De kunde riskera sin hälsa, hota samhället genom att lämna hemmet etc. Flickorna kunde därför ses som duktiga men inte begåvade på rätta sättet.

Men i flickläroverket fanns ofta en tydligt kvinnoemanciperande diskurs. Flickläroverket var självmedvetet upptaget med att skapa nya möjligheter för

kvinnor. Flickor skulle lära sig använda det talade och skrivna ordet med den ibland uttryckta motiveringen att detta hade missunnats kvinnor. De intervjuade berättar om hur en bra och populär flicka skulle vara där. Hon skulle gärna höja sig över mängden men inte ha någon fallenhet för matlagning och längta efter att bli hemmafru. Flickskolans flickor sågs med visst förakt. Flickskolans flickor skulle vara söta, spela piano, knyppla spetsar och sy sina egna underkläder. Ulla Johansson menar att flickläroverkets flickor positionerade sig klassspecifikt. Men i både flickläroverk och samläroverk var den ideala flickan både bra i idrott, en som kunde föra kamraternas talan och omtyckt bland pojkarna.

I samläroverket fanns knappast denna emanciperande diskurs. Istället fick flickorna finna sig i att ofta bli jämförda med pojkarna och den traditionella kvinnorollen gjorde sig mycket tydligt påmind. Det gällde ju att också vara populär bland pojkarna, att ligga lite lägre i kunskap och prestationer. Ibland kunde lärare offentligt deklarerat att han aldrig gav högre betyg åt flickor.

Ulla Johansson finner att exemplen från läroverken visar hur komplex frågan om samundervisning eller könssegregerad undervisning är. Även om flickorna fick större utrymme, mer direkt uppmuntran och tydligare identiteter som autonoma och självförsörjande kvinnor i flickläroverket innebar själva segregeringen i de två skolformerna att åtskillnaden mellan könen upprätthölls på ett mycket konserverande sätt. Och problemet är att pojkarna i pojkläroverket lärde sig betrakta kvinnor konventionellt, att själva segregationen bildade grogrund för biologiska förklaringar och nedvärdering av kvinnor.

Att bli läroverkspojke

De manligheter som var möjliga i läroverket hade att göra med de intellektuella prestationerna. Poesi och litteratur värderades högt medan militära ideal eller alkohol inte tycks ha setts som åtråvärda. I Ulla Johanssons bok framstår en ganska skötsam, hårt pluggande pojke – möjligen ganska bra i idrott – som norm. Hon instämmer i Jonas Frykmans påstående att läroverks-gossen kände en tvekan inför det traditionellt manliga och att manligheten talade med ganska pipig röst. I förhållande till flickor kunde finnas en rädsla för »tjejbaciller» och tjejtjusaren hade ingen riktig framgång bland kamraterna förrän efter gymnaset. Här ges bilden av att de två gossläroverken fortsatte att odla ett klassiskt humanistiskt bildningsideal.

Att klassresa

För både pojkar och flickor ur arbetarklassen var läroverkstiden fylld av dubbelheter och konflikter. Känslan av att vara utvald och annorlunda, både i förhållande till familj och gamla vänner och till läroverket, att vara nöjd med att investera i en bättre framtid samsades med känslor av utanförskap och obehag, som man berättar om långt senare i livet. Fler ungdomar från arbetarklassen än medelklassen som blev kvarsittare, kom sedan aldrig till studentexamen. Samtidigt var det procentuellt färre ungdomar från arbetarklassen som blev kvarsittare. Sammantaget tyder det på att ungdomar från arbetarklassen inte hade råd med lika mycket »krängel» som de från medelklassen.

Historia berättad inifrån

Det har blivit en bok som ger läsaren en intensiv känsla av närvaro i en förgången situation och tid, nästan som en närgången lokalhistoria, samtidigt som berättelserna skapas och analyseras inom ett omfattande teoretiskt bygge. Här finns de svettiga gymnastiklektionerna med hopp över bock, balansering på bommar, löpning 60 meter; kollegieprotokollen som berättar om flickor som »lämnat falska uppgifter rörande kroppsskador för att därigenom bli befriade från gymnastiken» med sänkt uppförandebetyg som följd; den stängda skolporten vid för sen ankomst; arbetet med att verka begåvad och rädslan att det skulle avslöjas att man inte hörde hemma på läroverket; de triumferande elakheterna mot vikarien och även mot den veke, han med sluttande axlar, den ängslige eller alkoholiserade läroverksläraren; bilden av läraren som sitter vid sin kateder i en skur av ryska smällare; nervositeten, hela släkten och städhjälpen tant Johansson klädd i svart vid studentexamen; klagomålen på betygsättningen av uppsatsen om Esaias Teg-nér; vårbalen med Karl Nilheims ensemble.

Kollektivt minnesarbete

Att läsa Ulla Johanssons bok om statliga läroverk efter 1927 års skolreform, då flickor fick tillträde och då arbetarklassens barn på allvar skulle börja trängas om platserna i läroverket, är att delta i ett kollektivt minnesarbete där även jag, som skriver den här recensionen, är delaktig. Något förbluffad märker jag att mina spridda, delvis i barmhärtighetens ljus glömda minnen, nu plockas fram och omformas, sätts i historiskt och teoretiska sammanhang. Till exempel alla de strategier jag trodde jag var ensam om att använda för att överleva; hur framstå som begåvad och unik och vinna lärarnas förtjusning och samtidigt inte vara alltför smart eftersom man skulle ligga bra till hos pojkarna; hur dölja sin enklare bakgrund med de nonchalanta kläderna, med nonchalant intellektuell framtoning, nonchalant högpresterande – aldrig pluggande etcetera.

Jag var inte unik. Liknande berättas nu av andra och blir till en del av ett par generationers kollektiva läroverkskultur. Idén om begåvnings primat och det rättvisa urvalet var inte, visar det sig, endast en utbildningsbyråkratisk urvalsfråga. De upprätthölls och skapades också av eleverna själva i minsta detalj – formade en mentalitet inom vilken vi fogade oss, utelöt och inneslöt oss själva och andra. Frågan om begåvning och intelligens måste ha spelat samma genomträngande roll för läroverkets ungdom som eugenetiken för mödrars sätt att se på sig själva och sina barn under flera årtionden.

Problematiserande mångfald

Även om detta är en mycket intressant bok, en på många sätt nyskapande undersökning som ger en mer komplex och bred bild av kön och klass i läroverket än till exempel Jonas ans *Lysande framtid. Skola, social mobilitet, och kulturell identitet* (Lund: Historiska media, 1998) så finner jag att både den teoretiska mångfalden och därmed berättelsernas anekdotiska karaktär ställer till problem. Jag menar inte att man alltid måste vara renlärig i sina

teoretiska närmanden, men den teoretiska mångfalden i Ulla Johanssons bok skapar en mängd spridda berättelser och analyser att det är svårt att följa trådarna, och få synteser och fördjupningar.

Det blir till tillfälliga nedslag och spännande avsnitt. Så sammanfattar hon till exempel aldrig till sist vad för slags kulturellt kapital hon fann att pojkar och flickor bar med sig från läroverket. Inte heller går hon in på djupet i sin diskussion om subjektskapandet och motståndets innebörd när det gäller elevernas betydelse för att upprätthålla läroverkets klass- och könsordningar. Och när hon till sist sammanfattar läroverkets innebörd för de flickor som gick där med att de blev »mera klass än kön» finner jag att hon inte riktigt rätt ut förhållandet mellan marxism och kulturanalys. För nog blev flickorna könade på nytt sätt i läroverkets manligt borgerliga kultur? Precis som Ulla Johanssons citat av Alva Myrdal »en kameleont på en skotskrutig pläd». De blev ju aldrig mera män?